

Османското завладяване на Балканите: митотворчески интерпретации

Евгения Иванова

Митичното надграждане върху исторически събития е характерно не само за Балканите. Всяка историография има своите романтични периоди и интерпретации, когато - в едни случаи - се навакхва героичност, в други се обясняват/оправдават травматични исторически последици. Известни са напъните на "големите" нации да обосноват националната си значимост чрез "велики предци": франките и британците били потомци на троянците, немците - на митичните Тацитови германи. Всички - по един или друг начин - били свързани с най-великата империя - Римската. В същото време, именно срещу великата империя великите герои - Херман в Германия, Версенжеторикс във Франция, Вириат в Испания, Цивилий в Холандия, Боадицея в Англия - отстоявали народната (националната?) независимост... А Тюдорите поръчвали на Шекспир специални исторически драми...

"Историчността", изобщо, е ресурс от първостепенна важност в националнообразуващите процеси на всички нации - не само на балканските. Именно за Балканите обаче се отнася прочутото клише, че произвеждали повече история, отколкото могат да понесат. Това и други клишета - като "кръстопът", "мост", "тюрлюгювеч" - създават за Балканите образа на особена територия, чиято закъсняла модерност се компенсира с истерично натрупване на "история". (А тази пък "история" впоследствие натрупвала братоубийствени кръвопролития, казват...)

Ако зависимостта закъсняла модерност - истерична "историчност" беше толкова безпроблемна, как да обясним казуса "Германия" - през модерния 19 век?

"Автопортретът на немския Райх от 1871 - казва Хаген Шулце - който се превърнал в една от водещите индустриални сили на Европа и почти няма равни по икономическа и научна модерност, бил едно голямо викане на духове." (Шулце 2002:188)

В немската поезия, драматургия и музика (особено подходяща в това отношение била оперната патетика) от модерния 19 век шествали нибелунги и императори, отглеждали се християнски и семейни ценности, произвеждали се защитни механизми от - винаги чуждото - зло. Братя Грим мистифицирали приказния фолклор, "връщайки" на германците стария немски мит, а Рихард Вагнер "връщал" (поне на сцената) суровото достолепие на валкириите, Лоенгрин и Парсифал...

Случайно ли именно немската философска мисъл провъзгласила първия "край на историята"? Този край, провъзгласен от Хегел в самото начало на 19 век (1806 - след битката при Йена и рухването на Свещената Римска империя на немския народ) звучи почти толкова иронично, колкото "краят на историята", провъзгласен от Фукуяма почти два века по-късно. Независимо дали се провъзгласява победата на модерността (в случая Хегел), или победата на либерализма (в случая Фукуяма), тя някак задължително се обвързва с някакъв "край" на някаква "история". Нищо, че след всеки такъв "край" светът някак се претъпява с "история"...

Случайно ли именно в немската философска мисъл се родила Хердеровата концепция за *kulturnation* - за нацията преди държавата?

Балканските нации - почти без изключение - се създавали като *kulturnation* - нации без държави. Нации, чиито държави се обособявали мъчително и бавно през целия 19 (някои - чак в 20) век. За този тип нации (пак не само балкански) се казвало, че са “народи без история”. Историята, някак, се изравнявала с държавността. Изглежда, истеричната “историчност” компенсирала не само закъснялата модерност, но и (дали не - в по-голяма степен?) закъснялата държавност.

Погледнато така, натрупването на “история” става характерно не само за балканските, но и за всички други нации (Германия и Италия - в това число), чиито националнообразуващи процеси предшестват държавотворческите. Особено характерно е това натрупване за нациите (пак - не само балкански), чиито държави се обособяват от предишно имперско цяло. Тяхната национална “история” не само се обособява от имперската история, тя се формира преди всичко като история на съпротивата срещу империята.

Онова, което създава спецификата на балканската историческа митология и я прави привидно толкова различна от историческата митология на една Полша или Чехия, например, е спецификата на самата империя, под чиято власт пребивава по-голямата част от полуострова за няколко века. Докато за останалата част от Европа Османците са постоянна заплаха - често само символна (заплаха от смяна на цивилизационната парадигма), за Балканите те са ежедневие. Докато европейската идентичност се изгражда в пряка зависимост от османската заплаха, балканската идентичност се изгражда в пряка зависимост от османското ежедневие. Възможно е именно смяната на цивилизационната парадигма да създава привидността за “голямото натрупване на история”...

Така или иначе, балканските народи се съпротивляват (или - не се съпротивляват) срещу един всепризнат “по-враг”, отколкото народите в Централна Европа. Именно в тази съпротива (реална или митологична) ще се изградят балканските нации. Епосът на всички балкански народи изобилства с подвизи на юнаци и хайдутите, които в 99% от случаите побеждават цивилизационния “враг”. Разбира се, в победите на епическите герои липсва историчност. Нали затова най-големият (и най-общ) балкански герой Крали Марко е епически герой, въпреки историческото му битие като владетел на Прилеп и османски васал. Същото се отнася и за хайдутите, клефтите, ускоците и пр. разновидности епически “народни закрилници”, въпреки историческото им битие на обикновени разбойници... Във всеки случай, епическите герои нямат особен принос в “натрупването на история”.

“Натрупването на история” е свързано, така или иначе, с държавността, най-често персонифицирана в образа на владетеля. Повечето от историческите сюжети в балканския фолклор пресъздават османското нашествие и гибелта на средновековните царства, кралства и княжества. Значи - интерпретират държавността като паднала, а владетеля - като последен.

Тази обща особеност на балканския исторически фолклор рефлектира по различен начин в конструирането на националните митологии. Травматичният исторически спомен за падналата държавност и последния владетел не изгражда непременно катастрофично национално съзнание. Ако епическият образ на Крали Марко еднакво удовлетворява потребността от героичност у балканските народи, “историческият” образ на “последния владетел” се вписва по различен начин в националната идентификация на всеки от тях.

“...когато османский полмесец, изгрев от Азия, засени свободи слънце по всички Старопланински полуостров, по всички равнини левия страни Дунава... - подир паданието сръбскога краля Лазара на Косово поле, българскога царя Шишмана на Софийско поле, арбанашкога владетеля Ювана Кастриота и храброго му сина Георги Кастриота, призванаго Скендер-бега, Костандина Драгоша в Цариград, зовимаго византийскога

императора, боснянскогo бана и подир всичките други последни покушения против османскоe нападение...”

Георги Сава Раковски, в. “Бъдъщност”, Букурещ, 12 април 1864 (Раковски, III 1984:309)

Неслучайно цитирах една от най-ренесансовите не само български, но и балкански личности - Раковски - вместо някоя стара хроника. Не само защото хроники от епохата (освен за падането на Константинопол) почти няма, но преди всичко - защото едва ли има друго ”историческо” съчинение, което да подрежда в толкова епическа конструкция последните балкански владетели.

Именно за пресъздаването на историята като епическа конструкция, именно през “века на нациите” - деветнадесетият - ще става дума в този текст.

Оставям настрана неидентифицирания от Раковски босненски бан (става дума за крал Стефан Томашевич, обезглавен две години след падането на Босна през 1462), чиито наследници заедно с цялата аристокрация приели исляма и така създали “особения случай” Босна. В “особения случай” Босна не може да се говори за национална идентификация, свързана с османското нашествие, затова няма да го разглеждам тук.

Никой от останалите четирима владетели не е “последен” в истинския смисъл на думата: След смъртта (естествена) през 1468 на Великия Скендербег - албанския феодал Георги Кастриоти - все още остават непокорени територии в албанските планини. А след падането на Константинопол и смъртта на последния византийският император Константин XI Палеолог, наречен от Раковски с майчиното му (“българско”) име Драгаш, остават византийските княжества в Морея. Сърбия продължава да съществува цели 70 години след битката при Косово поле, а Видинска България надживява с една година смъртта на Шишман през 1395. Всъщност, последният български цар е брат му Срацимир, чието име се споменава един единствен път във фолклора по повод важна сватба...

Символните събития и символните персонажи, които имат значение за националната идентификация, обаче са онези, изброени от ренесансовия “историк” Раковски в неговата епическа конструкция...

Безспорно, натовареното с най-много символика - не само балканска, но и европейска, и християнска - “падане” е падането на Константинопол през 1453. Столицата на Християнския Изток, Вторият Рим се срива под напора на цивилизационния враг при Последния Константин. Налице са всички условия за интензивно произвеждане на травматична историческа идентификация - дори не само в гръцката, но и в другите балкански митологии. В някои балкански сюжети, свързани с “падане”, цар Костадин присъства без обаче да е свързан с Константинопол. Във фолклорната история на днешния български градец Асеновград (населен през 19 в. предимно с гърци), например, се разказва за цар Костадин, чиято глава била отсечена от неверниците. Царят дълго бягал с отсечената глава под мишница.

В гръцката национална митология обаче сюжетът за падането на Константинопол и за Последния Константин по-скоро отсъства. Основополагащо за гръцката национална митология е друго събитие - голямото Въстание от 1821-1827 (Заверата), довело до освобождението на Гърция. Героизмът на въстаническите действия (често - кланета) и масонската ритуалност на “приятелите” от “Филики етерия” се подреждат в митологичен пъзъл, мотивиращ модерното гръцко национално самочувствие. Въпреки (или - поради?) пристрастията към “Мегали идея”, чертаеща национална Гърция като наследница на Елада и Византия, падането на Константинопол някак не се вписва в градивата на националната идентификация. Поради това няма да бъде разглеждано тук.

За разлика от Последния Константин, Скендербег и до ден днешен е национален герой на Албания. “Напълно основателно” - бих казала, ако не се срамувах да търся основателност в епическата конструкция на националното митотворчество. Така или иначе, Кастриоти-Скендербег действително създавал изключителни неприятности на Османците и докарал пред стените на никому неизвестната дотогава (и не много известна извън албанските земи впоследствие) крепост Круя самия Мехмед Завоевателя. За разлика от Константинопол, Мехмед цели 35 години (1443-1478) се опитвал да превземе Круя. Успял едва десет години след смъртта (естествена) на Скендербег.

Друг е въпросът, че Константинопол бил символ не само на Византия, но и на Християнския Изток, а Круя не била символ дори на Албания, защото Албания нямало...

Макар (или поради?) разположението си в двете крайности на епическата конструкция, Константинопол и Круя пребивават в известна симетрия по отношение на националните митологии. Колкото и да се срамувам да говоря за основания в случая с митологиите, трябва да призная, че гърците основателно не произвеждат национална идентификация от падналата си държавност и “последния си владетел”, пък албанците съвсем основателно надаряват устоялия феодал с ореола на владетел, а неизвестната крепост - с национален ореол...

Доста по-различно е разположението в другата “двойка” царства и владетели: Сърбия - княз Лазар Хребелянович и България - цар Иван Шишман. Тази двойка е също симетрична. Ако симетрията Константинопол - Круя има своето просто обяснение в рационалния избор на идентификация (травматичният Константинопол е “пропуснат” като национална идентификация, а героичната Круя “навакса” липсата на албанска държавност през 15 в.), симетрията Косово поле - Софийско поле се нуждае от доста сложен анализ.

На пръв поглед, симетрията е пълна:

- Нито Лазар, нито Шишман са “последните” владетели;
- Нито битката при Косово поле (1389) е гибелна за сръбската държавност, прекратена чак през 1459, нито битката за София (1382 или 1385 - според различните източници и изследвания) ликвидира българската държавност. Това се случва през 1396.

- И двата исторически персонажа имат своите фолклорни “продължения”: княз Лазар “продължава” в “зетя” си Милош Кобилич[1], който убива турския султан, цар Шишман “продължава” или се припокрива с “брат” си цар Ясен, който не убива султан, но в някои варианти убива царицата си, понеже харесвала турците.

Друг е въпросът, че никак не е сигурно дали цар Шишман “продължава” в цар Ясен, или хронологически се случва обратното.

Могат да се изброят още много симетрии (може би по-точно е да се каже - подобия). Тук обаче искам да спомена основното нарушение на симетрията, което именно прави Софийския цикъл подобен, а не симетричен на Косовския: княз Лазар участва и умира в битката на Косово поле; цар Шишман не участва в битката за София и не умира в Софийското поле.

И основната семантична разлика: княз Лазар избира небесното царство пред земното, той е мъченик и светец; цар Шишман не избира нищо, той е жертва.

Тази основна разлика омаловажава симетриите и подобията, оставя на заден план въпроса (третиран, впрочем, още в края на самия 19 в.[2]) дали Софийският цикъл (макар понятието “цикъл” за него да е малко пресилено) е възникнал под влияние на Косовския, или едновременно с него. Оставя на заден план и безспорно интересния въпрос: доколко и двата цикъла са автентичен фолклор и доколко - дело на “просветени патриоти”[3] от 19 век.[4] Може би по-интересно е да се проследят топосите на митологичната интерпретация

- за сърби и за българи - независимо дали самата интерпретация е фолклорна, или авторска. Т.е. важно е не кой интерпретира, а какво и как се интерпретира.

От тази гледна точка, едно писмо на руския историк и славист Юрий Венелин ми се струва твърде показателно, затова се изкушавам да го цитирам подробно:

Юрий Венелин, писмо до Васил Априлов, 1837:

“Вие се оплаквате, че българите са забравени от русите. Гърците и сърбите не са забравени от просветените европейски народи, защото те самите, търгувайки и служейки из Европа, пишеха, говореха и крещяха с етнографски сведения за себе си...

...При все че сърбите са още съвсем необразован народ, преводите на народните им песни накараха цяла Европа да ги смята вече за полукласически народ. И каквото и нещастие да се случи на сърбите, всякога в Европа ще се намерят хиляди гласове, които да заговорят в тяхна полза, както вече говорят в полза на гърците поради това, че европейците са чели в Илиадата и Одисеята народните песни на тяхната древност...

... В сръбските героични песни намирам извънредно много интересни и важни неща за попълване сръбската история, така например - много любопитни песни за Косовския бой и за падането под робство. Поради това предполагам - и дори от опит зная, че и българите имат множество свои исторически песни: например за цар Александър, за Шишман, за Страшимир, за Калоян и пр.; също тъй и за падането на България под турско иго...”

И Венелин буквално заклева Априлов и Неофит Рилски да събират исторически реликви и песни - особено за Крали Марко и Шишман, за когото, впрочем, се изказва не твърде ласкаво:

“Шишман е бил, доколкото забелязвам от историята, доста сладострастен и ленив и изглежда е главната причина за падане на България.” (Венелин 1942:114-120)

Освен за “наваксването” на историчност, което вероятно е събудило у българския елит от 19 век, писмото на Венелин свидетелства и за още нещо, което ми се струва твърде съществено: умението на гърците и сърбите да се “представят” в Европа. И ако за гръцкото “представяне” най-голяма роля играе елинизмът, за чиито наследници гърците от 19 век - с право или не - се приемат, то сръбската “историческа визитка” са Косово и мощите на Свети Мъченик Лазар.

“И тъй той прие мъченическа смърт, и сега изглежда като жив във великата обител, съградена от него и наречена Раваница, защото явно бе възнаграден от тези, с които ликува в небесата...”

Константин, придворен житиеписец на деспот Стефан Лазаревич (син на княз Лазар), познат още като Константин Костенечки от българския град Костенец (Константин 1993:149)

Канонизирането на княз Лазар от сръбската църква скоро след смъртта му би могло да бъде една от отправните точки за сравнителния анализ между “историческото” митотворчество на сърбите и българите.

Шишман, разбира се, не бил канонизиран - не само, защото не умрял в битка, както Лазар, но и защото нямало кой да го канонизира. Българската Търновска Патриаршия загинала две години преди него. Видинският митрополит Йоасаф[5] пренесъл от Търново във Видин мощите на Света Филотея - без да се погрижи за телата нито на Шишман, нито дори на действително последния български владетел - Срацимир Видински. И Шишман, и Срацимир преживели своите царства. Царството (в същност - княжество и после деспотство) на Лазар го преживяло със 70 години.

Едва ли обаче само този рационален мотив е в основата на мита за Лазар. Канонизирането на сръбските владетели било традиция - много преди нашествието на османците и преди Лазар. Трудно е да се пренебрегне, например, факта (при цялата ирония, която съдържа), че в софийската черква “Св.Крал” (сега - “Св.Неделя”) се пазят мощите на сръбския крал Милутин[6], за когото не е известно да е загинал в битка или да бил особено благочестив...

След падането на сръбската държавност през 1459 и особено след загубата на сръбската автокефалия през 1530 почитането на Свети Мъченик Лазар със специална литургия в деня на смъртта му (денят на Косовската битка 15/28 юни) останало само в манастира Раваница, чийто основател бил князът. Във всеки случай, като ден на Св. Вит (Видовдан) 15 юни влиза в официалния календар едва през 19 в. Дотогава е ден на пророка Амос. (Малкълм 2001:124-6)

Докато подходът на двете църкви - сръбската и българската - към “последния владетел” е очевидно различен, във фолклорната история съществуват очевидни успоредици. Техни герои обаче са не толкова самите владетели, колкото чисто фолклорните персонажи Милош Кобилич, убиецът на султан Мурад в Косовската битка, и цар Ясен[7], владетел на крепостта Урвич край София. В една единствена песен става дума за Шишманине Яне - владетел на София и брат/син на цар Шишман.

В песните от Косовския цикъл, записани преди 19 век, Лазар участва само в една фолклорна ситуация, която предшества самата битка: пирът преди битката, когато Лазар пие със зетьовете или (в други варианти) със слугите си и съобщава, че на другия ден Милош Кобилич ще го предаде. На този пир, в който могат да се търсят аналогии както с пира в юнашкия епос, така и с Тайната вечеря на Христос и апостолите[8], съответства пирът на цар Ясен, по време на който турци отвличат царицата му.

Второто участие на Лазар е косвено: вече след битката, в кървавата река Ситница, която влачи разчленени трупове и юнашки калпаци, мома намира калпака на Лазар. Така се разбира, че е убит.

В Софийския цикъл[9] кървавата река е Искър, а момата намира калпака на Шишман. Това се случва в песента за “Шишманине Яне”, която - макар записана чак през 1881 - може да бъде отнесена (с относителна степен на сигурност) и към предишен период. В песните за цар Ясен Шишман отсъства.

В разгледаните дотук ситуации, създадени (вероятно) преди 19 век, и Лазар, и Шишман са жертви.

Героите са Милош Кобилич, Шишманине Яне и цар Ясен.

Безспорно, най-”героичен” сред тях е Милош. Несправедливо набеден от Лазар, че ще го предаде, той извършва чудеса от храброст и успява да убие самия султан Мурад, с което Косовската битка (в реалната история) е прекратена. Фолклорната история обаче продължава с битието на самия Милош, предаден от една подла баба. От подла баба е предаден и Шишманине Яне, който - независимо, че не е убил султан - загива по същия начин като Милош: мостът, по който ще мине героят е настлан със счупени саби, покрити със слама.

И в сръбския, и в българския вариант бабата е българка.

Шишманине Яне не притежава “чистата” героичност на Милош. Той до голяма степен е виновен за смъртта на брат си/баща си Шишман, защото не се притекъл навреме да го спаси. Бдителността му, рабира се, била приспана от кралицата-гъркиня. Симптоматично е, че гъркинята е наречена “софийска кралица” - в пряка аналогия с Милица-кралица, жената на Лазар. В много от вариантите Косовският цикъл започва именно с Милица-кралица[10], която “сънувала сън” за падането на кралството. В същност, именно Милица - а не Лазар - е от свещената за Сърбия династия на Неманичите, почти всичките - канонизирани от църквата. Възможно е нейната роля във фолклора да

придава на Лазар допълнителна царствена санкция. В българския вариант царствената санкция е заменена от трафарета за подлата гъркиня.

В Косовския цикъл е проследена и по-нататъшната съдба на кралицата: тя забягва с децата си в Немско, откъдето те после се връщат да си придобият Сърбия отново. В действителност (подобно на Крали Марко), Милица и Стефан Лазаревич са покорни османски васали, а дъщерята Оливера е любимата жена на Баязид Светкавицата. Синът на Свети Мъченик Лазар участва с войски на османска страна в битката при Никопол през 1396, когато окончателно загива българската държавност.

Предание от Софийско пък разказва как самият цар Ясен забягнал в Русия и станал говедар. Там му се родил син, който се върнал в Урвич не да царува, а да изрови бащиното си имане.

Образът на цар Ясен е “дегероизиран” в сравнение дори с Шишманине Яне. Докато за бавенето на Шишманине Яне е виновна поне гъркинята, за нещастията на цар Ясен е виновно собственото му пианство. Докато царят пирува със слугите си (в един от вариантите му прислужва “крал Степан” - персонаж, срещан и в някои варианти на Косовския цикъл), турци влизат в крепостта и отвличат царицата му. Той ги догонва, прибира си царицата и в повечето от вариантите я посича, защото е омърсена от турците. (В едно по-късно предание дори се твърди, че на царицата ѝ харесала хигиената на турците.)

Песните и преданията за цар Ясен са точно локализирани - в селата около крепостта Урвич, над р. Искър, близо до София. Липсата на национално разпространение, липсата на историцизъм, а - също така - и неопределеният по скалата добро/зло персонаж на царя свидетелстват за възможно ранната им поява. По-трудно е да се определи в този смисъл песента за Шишманине Яне. За нея е по-вероятно да е повлияна от Косовския цикъл.

Основният топос в тези по-ранни фолклорни ситуации е реката. Юнаците се стичат на бой като река. После пак реката е обагрена в кръв, тя влачи кървавите разчленени трупове и кървавите калпаци на жертвите. Юнакът намира смъртта си на моста, който е над реката. Ситница в Косовския вариант, Искър - в Софийския - и в двата случая реката, а не полето е в центъра на фолклорните събития. Това е естествено: по реката минава пътят, значи - движението. Фолклорните ситуации отпреди 19 век се движат, променят се. Още не са добили застиналата еднозначност на късно произведения мит, чийто основен топос става полето.

И така: Във фолклорните ситуации отпреди 19 век характеристиките на персонажите се движат между добро и зло. И Милош, и Шишманине Яне, и особено цар Ясен са преди всичко епически персонажи, ненатоварени с морализаторската санкция на застинали икони. “Историческите” персонажи Лазар и Шишман - доколкото изобщо участват - имат преди всичко статуса на жертва.

Ситуацията значително се променя през 19 век, когато епическите персонажи, естествено, се оказват недостатъчни да изпълняват национални задачи. Твърде локалният (само около крепостта Урвич на Искъра) цар Ясен, чиято единствена заслуга е да си убие царицата, не може да понесе товара на национален герой, борец срещу цивилизационния враг. На всичко отгоре цивилизационният враг дори не е достатъчно изяснен: в някои от вариантите на песента дори не става дума за турци, а за татари...

Милош пък - макар надарен от фолклорния певец с всички героични качества - се оказва по друг начин неудобен: името му звучи твърде архаично. Нещо повече - в някои варианти дори се обсъжда произхода му от кобила, захранването му с кобилешко мляко и пр. атрибути на епичния, но съвсем не на националния герой. Затова, неизвестен “просветен патриот”, през 19 век, задрасква “К”-то от името на героя и той става “Обилич”. Така - като емблема на изобилието, от 19 век нататък - Милош продължава битието си във всички популярни, и дори - в някои научни съчинения...

Истинската “революция”, която извършват с фолклорния материал “просветените патриоти” от 19 век (както ще видим след малко, “революционните опити” започват още от втората половина на 18 век), е въвеждането на владетелите. От 19 век нататък на историческите, а не на епическите персонажи е определена главната роля в създаването на националния мит. В новите ситуации, създадени през 19 век, които вече само изглеждат фолклорни, обикновените жертви, чието участие в битката не е отбелязано изрично от фолклора и чиито калпаци момите намират в кървавата река, се превръщат в национални герои, призвани да символизират оттук нататък националната цялост. Тази операция сръбските и българските “просветени патриоти” извършват по различен начин, което предопределя и различното по-нататъчно битие на националния мит.

Мистичният избор на княз Лазар между земното и небесното царство, залегнал трайно в сръбската национална митология, се появява за първи в една песен, за(на)писана от Вук Караджич - “Падането на сръбската империя”. Според Караджич, чието авторство може да се счита за доказано,[11] в навечерието на Косовската битка Св.Илия се явил на Лазар във вид на сокол и му предложил да избере между земното и небесното царство. Ако Лазар изберял земното (нетрайното) царство, щял да победи турците и да си царува. Но ако изберял небесното (като съгради манастир) - щял да стане небесен цар. Лазар избира небесното царство, съгражда манастира (в Раваница, където впоследствие са пренесени мощите му), загива на Косово и се възцарява на небето, като произнася прочутия си завет: “По-добре е да умреш в битка, отколкото да живееш в срам...” (ц. по Малкълм 2001:123)

От този късен конструкт[12] тръгва всъщност сръбският национален мит за богоизбрания владетел и богоизбрания му народ, които - чрез страданието и саможертвата - ще възкръснат за вечен живот. Именно този “договор на Лазар с Бога” е в основата на сръбското възприятие за земното поражение като небесна победа. Земното поражение на сръбската държавност превръща Косово (поле) в свещена територия за сърбите - а не многото православни манастири, по-голямата част от които впрочем се намират в Метохия. Именно заради това е необходимо Сърбия да е загинала на Косово поле, а не - 70 години по-късно с безславното предаване на Смедерево.

Така, “просветените патриоти” от 19 век изместват центъра на Косовския мит от земната победа на епическия Милош Кобилич към небесното възцаряване на Свети Лазар. Операцията постига целта си - жертвата Лазар, чийто калпак влачи кървавата река, се превръща в мъченик по собствен избор и застава начело на своя народ в мъченическото му битие на полето Косово. Вече не реката, която предполага движение и промяна, е централният топос в митичната ситуация. Измества я полето - зафиксираният чрез божествена санкция и поради това - вечен топос на сръбското страдание.

Българските “просветени патриоти” извършват по-проста операция. Заместват локалния цар Ясен, в чийто епически образ съжителстват неразчленени добро и зло, с националния цар Шишман, чийто “исторически” образ по презумпция е образ на добър народен закрилник.

Всъщност замаяната е извършена още от Паисий в “История славянобългарска”, където обитателят/защитникът на крепостта Урвич при Искъра става цар Шишман.

“За тоя цар Йоан Шишман няма писано известие що е станало с него, дали турците са го тогава убили, или е поживял няколко години. По-късно в някой препис или стар превод на грамотата на тоя Йоан Шишман се намира, че търновските господари и цар Шишман не са могли да противостоят на турците. И избягали от Търново, от Загоре и от Стара планина, дошли в град Средец или София и тук се спрели в някои тесни места покрай река Искър и по Витоша планина... И седем години стоял цар Шишман в Средец и покрай Искър. Имал манастир Урвич със силна крепост, наоколо го ограждала вода. Така с малко

войска и търновските велможи преживели тук и се криели от турците. Когато турците превзели от крал Вукашин охридската земя и го поробили и надвили, и тук окончателно заробили и погубили цар Шишман и войската и търновските и българските велможи.” (Паисий 1989:85-88)

Всички досега познати извори[13] почти единодушно сочат смъртта на Шишман в Никопол през 1395. В никой от тях не е отбелязана съпротива. Напротив - Шишман е описан като османски васал, назначен от покорителя на България Баязид (син на убития при Косово Мурад) за управител на собствената си крепост Никопол. Изворите се разминават само в начина, по който е умрял: посечен от султана или от естествена смърт, в затвора. “Историите”[14], създадени през Възраждането, и късният фолклор - от 19 и дори 20 век - обаче разполагат съпротивата и смъртта му в и около Софийското поле[15].

Най-голяма заслуга за налагането на Софийското поле като топос на Шишмановата съпротива, безспорно, има прочутата песен “Откак се е, мила мая майно льо, зора зазорила”, която разказва как Шишман събира безчетната си войска на Софийското поле за бой с турците (в един от вариантите впрочем отново става дума за татари). Песента е публикувана за първи път през 1848 в Пазарджик от Найденов, а през 1860 - в сборника на братя Миладинови.

Още Михаил Арнаудов предположи, че песента е късна, че е творение на “даскалската поезия” от 19 век, вероятно - на самия Найденов. (Миладинови 1942:LXIV) Освен понятия като “българско име” и “Христова вяра” - съвсем нехарактерни за епоса, в нея се появяват пушки, пищови, барут и куршуми.

Това, че песента е доказано късна, няма толкова голямо значение - видяхме, че основните параметри на националния мит - не само в Сърбия, но и другаде - се задават именно през 19 век. По-важно е да се проследят самите параметри на националната идентификация с образа на “последния владетел”.

Новиите елементи, който въвежда песента за цар Шишман на Софийско поле, са съпротивата на последния владетел, липсваща в по-ранните епични варианти, и голямата войска, за чието събиране теснините около Урвич и Искъра са недостатъчни - затова е необходимо поле. Тук, вероятно, полето фиксира образа на мащабната съпротива - за разлика от движещия се по реката образ на укриващия се или бягащ цар от “Историята” на Паисий. Няма значение дали Софийското поле е пряка заемка от Косово поле в сръбския цикъл - важно е именно фиксирането на мащабната съпротива, необходима за националната идентификация. И още нещо: за разлика от цикъла за цар Ясен и песента за Шишман Яне, записани само в Софийско, песента за Шишман на Софийско поле има национално разпространение. Национално разпространение получава, разбира се, и “Историята” на Паисий, в чиито различни варианти и преправки (най-важна от тях е Рилската преправка от 1825, която компилира Паисий и Спиридон) се появяват и различните топоси на Шишмановата (а не - на цар Ясен) смърт: София, Урвич, Самоков.

Завет на Шишман към неговия народ липсва.

И така:

- Надграждането, което извършва върху епическата конструкция българският 19 век, е мащабната съпротива на “последния владетел”, която липсва както в действителния (който може да се проследи по достъпните извори) развой на събитията, така и в дотогавашните фолклорни източници.

- Надграждането, което извършва върху епическата конструкция сръбският 19 век, е мъченическият ореол на “последния владетел” и неговия завет: “По-добре е да умреш в битка, отколкото да живееш в срам...” В сръбския действителен развой на събитията и в сръбските фолклорни източници отпреди 19 век съпротива не липсва.

Тази разлика е симптоматично уловена от корифея на сръбското възраждане Доситей Обрадович в неговия апел към австрийския император да освободи и сърбите, и българите:

“Дай болгарам нове боляре,

Твоим сръблям - витезове старе.” (Шишманов 1965:58)

Българският 19 век компенсира липсата на съпротива у “последния владетел” - без да черпи от това солидни основания за национална идентификация. Българският “последен владетел” - макар вече кодифициран като съпротивляващ се - остава жертва: той намира смъртта си, бягайки... Макар надарена с чудесни атрибути (Шишман също носи главата си под мишница), смъртта на българския цар остава в границите на реалното. Поражението на българската държавност не се превръща в символ. А царят не оставя никакъв завет.

Сръбският 19 век - като стъпва на епическата юнашка традиция - превръща действителното поражение в символна победа, а една не дотам значителна битка - в национален мит. Оттук нататък сръбската национална идентификация ще бъде завинаги свързана с “травмата Косово”, а сръбското национално самочувствие ще се охранява от - преди всичко - травматични източници. Заветът на мъченика Лазар “По-добре е да умреш в битка, отколкото да живееш в срам...” ще изостря сетивата на “сръбството” и към най-нищожната - реална или въображаема - причина за сръбски национален срам...

В Сръбския национален календар, издаден от епископ Николай Велимирович в Ню Йорк през 1916, се казва: “Косово е вододелът на сръбската история.” (Викърс 2000:123)

Българската история като че ли няма вододел...

“Самото изричане на това име - Косово - предизвикваше неописуемо вълнение. Всеки от нас носеше в съзнанието си картина на Косово, нарисувана още докато сме били в люлката си. Нашите майки ни приспиваха с песни за Косово, а в училище учителите ни не се уморяваха да разказват за Лазар и Милош. Ние се чувствахме силни и горди, защото сме поколението, което ще осъществи многовековната мечта на целия народ: със сабя ще възвърнем свободата, изгубена от сабя.”

Спомени на млад войник, чиято част през Балканската война се отправя към Косово: (Викърс 2000:91)

Една анкета, проведена в сръбската армия през 1909, показва, че 100% от войниците са чували за Крали Марко, 98% - за Милош (вече)Обилич и само 47% - за царувания в същото време крал Петър. (Грънчаров 2001:379)

Не ми е известно подобна анкета да е провеждана в българската армия.

Вероятно доста под един процент са българите, които знаят датата (не годината), на която пада Търновска България. Или Видинска България. Или някоя друга дата - героична, травматична, все едно - от историята на Османското завладяване.

Вероятно доста под един процент са сърбите, които не знаят датата на Косовската битка - 15/28 юни, Видовдан. Нищо, че до 19 век това не е Видовдан, а ден на пророка Амос...

Наистина, Видовдан е доста значеща дата и в новата история на Сърбия/Югославия.

Атентатът в Сараево през 1914, когато е убит ерцхерцог Фердинанд и започва I Световна война, се случва на Видовдан.

Изключването на Югославия от Съветския блок през 1948, с решение на Коминформбюро, се случва на Видовдан.

Милошевич е предаден на трибунала в Хага на Видовдан 2001.

Символиката на тези събития е многозначителна...

Единственият период, в който интензивността на Косовския мит избледнява, е времето на Титова Югославия, когато е пуснат в обръщение мита за “братството и

единството”. Замяната е доктринална и - както ще се види по-късно - не особено успешна: мита на “сръбството” е заместен с мита за югославизма. По времето на Тито Видовдан се отбелязва със скромна церемония и то - само от църквата. А партизанската победа при р.Ситница се отбелязва тържествено като победа на югославско Косово. (Викърс 2000:167)

Шестстотин години след битката (28 юни 1989) “югославско” Косово се чества отново като сръбско. Според една вестникарска публикация, на честването “присъстват между 600 000 и 1 600 000 сърби, докарани с 6 000 автобуса и 40 000 частни автомобили. Сърби от Австралия, Канада и САЩ пристигат специално. Албанци не присъстват.” (Казер 1998:123) Числата са очевидно сакрални. Очевидно сакрално звучи и речта на Милошевич, заета почти буквално от Завета на Лазар:

“Героизмът на Косово ни вдъхновява вече шест столетия, той крепи творческите ни сили, подхранва гордостта ни, кара ни да не забравяме, че ние всички сме били една голяма войска, смела и самоуверена, една от малкото успели да запазят почтеността си и след поражението...” (Казер 1998:124)

Пак през 1989 Милован Джилас, дисидент още по времето на Тито, казва: “Заличете Косово от мисълта и душата на сърбите, и с нас е свършено. Ако нямаше битка за Косово, сърбите щяха да я измислят заради страданието и героизма.” (Викърс 2000:230)

Травматичното национално самочувствие е прекрасно изразено и в един съвременен виц: На Луната бил изпратен екипаж от космонавти - босненски мюсюлманин, хърватин и двама сърби. В препирнята знамето на коя република да бъде издигнато, хърватинът казал: “Погледнете планините и скалите - точно като в Хърватия.” Босненецът възразил: “Вижте се - мюсюлманин, хърватин и сърби заедно - точно като в Босна.” Тогава единият сърбин застрелял другия и се провикнал: “Тук умря сърбин. Това е Сърбия!” (Ле Бор 2003:339)

Травматизмът като национална идентификация бележи цялата сръбска история от 19 век насам. Историята като перманентна Голгота (и сърбите като евреи, а Лазар - като Христос) е сръбската “визитка” пред света. “Голгота” е екзодусът на сърбите от Косово през 17 век, чийто неразпнат Христос е патриарх Арсение Черноевич. “Голгота” е екзодусът на сърбите от Сърбия през I Световна война, чийто неразпнат Христос е крал Петър. “Голгота” е екзодусът на сърбите от (пак) Косово през 20 век, чийто неразпнат Христос е (все още) неизвестен[16]... Всички сръбски “Голготи”, както и библейската, очертават около травмата ореол, а мъченичеството превръщат в култ. Загиналите в сръбската история не са просто жертви, а мъченици, последвали доброволно завета на Лазар “По-добре е да умреш в битка, отколкото да живееш в срам...”

Единственият подобен случай (послужил - за кратко - като травматична “визитка” пред света) от българската история, който ми идва на ум, е Априлското въстание и преди всичко Батак. Загиналите в Баташкото клане обаче, макар събудили (за кратко) съчувствията на света, си остават просто жертви...

Не споделям тезата, че причината за разпада на Югославия и последвалите го войни е единствено “прекалено многото” история и породените от нея национализми. Причините са много повече и много по-сложни (превес, вероятно, имат икономическите), но тяхното обсъждане не е цел на този текст. Ако “историята” има някакво участие във войните, то е преди всичко чрез идентификационния код, който преобразува историческите реалии в национална митология. Сръбският идентификационен код, следващ митотворческите манипулации от 19 век, е травматизмът като нарочен избор.

“Просто жертвата” Шишман не успява да се превърне в български идентификационен код. Не успяват - въпреки (за кратко) по-големия си ресурс - и “просто жертвите” на Баташкото клане. Очевидно, травматизмът не е българският нарочен избор. Не се наемам да твърдя кой е и дали има български нарочен избор.

Мисля само, че едно от обясненията (търсени досега в българската етническа толерантност и българския комшулук) за невъзможността в България да се случат Босна и Косово трябва да се търси в неизбирането на травматизма като идентификационен код. Защото етническата толерантност не е единствено български патент, а понятието “комшулук” влезе в международно обръщение не през примера на България, а през примера на Босна... Отказът (нарочен или случаен, ласкателен или обиден за националното самочувствие) да се избере травматизма като идентификационен код, вероятно, предпази българските граждани от сериозни катаклизми по време на “възродителния процес”, провеждан с мюсюлманите в България още от 1912, и по време на “голямата екскурзия” на българските турци от 1989. Отказът (нарочен или случаен, ласкателен или обиден за националното самочувствие) да се избере травматизма като идентификационен код, надявам се, ще ни предпазва и в бъдеще...

[1] Употребявам формата “Кобилич” - както е в ранните фолклорни варианти. Формата “Обилич” е изобретение на “просветени патриоти” през 19 в.

[2] Вж. Сирку 1901:87 и Вакарелски (БНТ,3:22)

[3] Изразът е на Йордан Иванов (Иванов 1959:252)

[4] Вж. по този въпрос - освен цитирания Йордан Иванов - още: Михаил Арnaudов (Предговор към сборника на Братя Миладинови:LXIV), Боян Ничев (Ничев 1976:103-104, 117-119).

[5] Духовният глава на самостоятелното Видинско царство бил с ранг митрополит и бил подчинен не на Българската Търновска Патриаршия, а на Византийската в Константинопол.

[6] Интересно е също, че през 1764 (две години след написването на “История славянобългарска”) монахът от Рилския манастир Никифор съставил сборник, в който споменал българските светии Кирил Философ, Петка Търновска, Иван Рилски и няколко други и сръбските светии (в качеството им обаче на крале) Стефан Дечански, Милутин Софийски, Драгутин и Лазар от Раваница. Български царе Никифор не споменал. (Ангелов 1963:92)

[7] Тук няма да се спирам на доста безпочвените опити (вж. напр. Андреев 1993) във фолклорния цар Ясен да бъде припознат Иван-Асен IV - по-голям брат на Иван Шишман, а в Шишманович Яне - софийския бан Янука - доста спорна историческа фигура.

[8] Такава аналогия, безспорно, има, но тя ми се струва по-късна - неслучайно по-ранните варианти започват с “вино пие княз Лазар”, а в по-късните се споменава думата “вечеря”.

[9] Използвам понятието “цикъл” заради успоредичата Косово-София, макар да съзнавам неговата пресиленост. “Цикъл” могат да бъдат наречени, с известни уговорки, песните за цар Ясен, докато песента за Шишманович Яне стои твърде изолирано и вероятно е повлияна директно от Косовския цикъл.

[10] Много от българските варианти започват по същия начин. В един дори става дума за “кralица-кметица”.

[11] Вж. Малкълм 2001 и цитираната там литература.

[12] Доказано късен - поради отчетливото противопоставяне на небесно и земно, т.е. на сакрално и профанно - несвойствено за епическите конструкции, както им е несвойствено и противопоставянето добро/зло.

[13] Анонимната българска хроника (Писахме...:272), Османски документ от 15 век (Имбър:72), Кратък летописец за пътешествието на Игнатий Смоленски до Йерусалим и Цариград (Андреев:305), Кратка византийска хроника от от 1430 (Андреев:305), Пътепис на участника в битката при Никопол през 1496 рицар Шилтбергер (Шилтбергер:34).

[14] “История славянобългарска” на Паисий е последвана от Зографската българска история, от анонимен автор, известна по препис от 1785, но писана по-всяка вероятност по-рано, и “История во кратце о болгарском народе славенском” от йеросхимонах Спиридон, писана през 1792.

[15] Тук (поради липса на място) няма да се занимавам с изключително интересния цикъл късни предания, които сочат смъртта и гроба на Шишман в Самоковско, повлияни - твърде вероятно - от Рилската преправка на “История славянобългарска” от 1825. Тези предания очевидно се надграждат върху по-стари култови практики на мюсюлманското население от региона, запазени сега само у ромите, свързани с тюрбето на Касъм баба, “идентифицирано” през 19 век като гроб на Шишман.

Заслужава си да се отбележи в тази връзка, че в някои варианти на Косовския цикъл султан Мурад и Милош Кобилич са погребани заедно.

[16] Сръбският фермер от Косово Джордже Мартинович, станал, според собствените му твърдения, жертва на албанци, навряли бирена бугилка в ануса му, очевидно, не става за Христос, макар че за неговия “случай” е написана цяла книга, издадена през 1986 в 50 000 тираж. (Малкълм 2001:415-416)

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

- Българско народно творчество, т. 1, Юнашки песни, С., 1961, т.3, Исторически песни, С., 1961, т.11, Народни предания и легенди, С., 1963
 Константин Костенечки, Съчинения, С., 1993
 Миладинови, Д. и К., Български народни песни, С., 1942
 Паисий Хилендарски, Славянобългарска история, С., 1989
 Писахме да се знае. Приписки и летописи, С., 1984
 Раковски, Г.С., Съчинения в четири тома, т.Ш, Историография, С., 1984, т. 4, Езикознание. Етнография. Фолклор, С., 1988
 Шилтбергер, Х., Пътепис, С., 1971

ИЗСЛЕДВАНИЯ

- Ангелов, Б., Съвременници на Паисий, С., 1963
 Андреев, Й., България през втората четвърт на XIV век, С., 1993
 Венелин, Ю., Избрани страници, С., 1942
 Викърс, М., Между сърби и албанци. История на Косово., С., 2000
 Грънчаров, С., Балканският свят, С., 2001
 Иванов, Й., Български народни песни, С., 1959
 Имбър, К., Османската империя. 1300-1481, С., 2000
 Казер, К., За значението на историческия капитал в сръбското общество, В: Дарове и съкровища. Духовна приемственост на Балканите, Благоевград, 1998

- Ле Бор, А., Милошевич. Триумф и трагедия по сръбски, С., 2003
Малкълм, Н., Кратка история на Косово, С., 2001
Ничев, Б., От фолклор към литература, С., 1976
Сирку, П., Очерки из истории литературних сношений болгар и сербов в XIV-XVII
вв., Спб., 1901
Шишманов, И., Избрани произведения, т. I, С., 1965
Шулце, Х., Държава и нация в европейската история, С., 2002